

Nepabeigtais Veidenbauma kanons literārajā atmiņā

Skaidrīte Lasmane

Kopsavilkums

Apvienojot literārās atmiņas teoriju ar Francijā iedibināto atmiņas vietņu jēdzienu, rakstā analizēts latviešu 19. gadsimta dzejnieka Eduarda Veidenbauma atmiņas process. Tajā atklājas gan elitārās varas izraisītās bailes, kas ved pie noklusējuma vai ideoloģiska pārrakstījuma, gan pieprasījums, iedrošināšanās un protesta formas, kas radoši un auglīgi iekļauj Veidenbaumu latviešu kultūras atmiņā. Pievērsta uzmanība literārās atmiņas izpausmēm literatūras vēstures grāmatās, atmiņās, daiļliteratūrā, mūzikā un citās atmiņas vietnēs, kurās, mainoties politiskai varai un ideoloģijām, konstruēta, dekonstruēta un rekonstruēta Eduarda Veidenbauma nozīme. Eduarda Veidenbauma memorizācijā saglabājas vieni un tie paši viņa isās dzīves mazskaitlīgie fakti, taču to interpretācija, vērtējumi, noklusējumi, slavinājumi un citas attieksmes, kas tos pavada un veido dzejnieka tēlu atmiņas procesā, atšķiras ar pretrunīgu daudzveidību. Faktu, viedokļu un interpretāciju savienotībā veidojies pretrunīgais un joprojām nepabeigtais Eduarda Veidenbauma literārais kanons, kurā dominē dziļi un patstāvīgi domājoša, talantīga dzejnieka un protestētāja identitāte. Raksta noslēgumā atmiņas procesā iekļauta līdz šim kanonā maz uzsvērtā anarhisma klātbūtne. Analizēta vācu intelektuāļa Maksa Štirnera un franču anarhisma iedibinātāja Pjēra Žozefa Prudona ideju iespējamā ietekme. Par anarhisma intertekstualitāti liecina Veidenbauma agrīnais rokraksts, kurš publicēts ar nosaukumu “Gabals iz tautsaimniecības”, kurā satura un formas ziņā atbalsojas Prudona uzskati un idejas par privātīpašuma netaisnīgumu. Viens no Eduarda Veidenbauma pazīstamākajiem jēdzieniem brīvais “svabadais gars” savukārt ir tiešs Maksa Štirnera *freier Geist* tulkojums, ar kuru izskan aicinājums uz mošanos, uz individuālo brīvību, salaužot “kalpības spaidus”, kuru netrūka ne Vācijā, ne 19. gadsimta beigu Krievijas impērijas sastāvā ietilpstošā latviešu zemnieka un Tērbatā studējošā dzejnieka dzīvē. Brīvību un taisnīgumu var atzīt par Veidenbauma dumpnieciskā kanona vienojošu pamatievīri, taču tas neizslēdz jaunu interpretāciju meklējumus un papildinājumus turpmākajā atmiņas procesā.

Raksturvārdi: literārā atmiņa, atmiņas vietnes, atmiņas konstrukcija, atmiņas process, literārais kanons, anarhisms.

Literārās atmiņas notikums un tā paradokss

Dzejnieka, tulkotāja, publicista, topošā jurista Eduarda Veidenbauma īslaicīgās dzīves atveidojums sociālajā un literārajā atmiņā ir sarežģīts un daudznozīmīgs process. Tā pētniecībā vienlaikus atklājas atmiņas saglabāšanas sākums draugu un studiju biedru aktivitātēs, grūtības cenzūras apstākļos 19.–20. gadsimta mijā, kulta dzejnieka statusa tapšana, dzejas pieprasījuma pieaugums un apsikums, ideoloģizācijas un literatūras vēstures akcenti un daudzu citu ilgtspējīgu un īslaicīgu nozīmju un akcentu piešķirums. Veidenbauma atmiņas naratīvs literārajā un sociālajā atmiņā vienlaikus ir piesardzības, noklusējuma, glorifikācijas un iedrošināšanās savijums.

Atmiņa un ar to saistītā mnemonistikas nozare un memorizācija attiecas uz pagātnes saglabājumu tagadnes apziņā, individuālā un kolektīvā. Tās izziņai kopš pagājušā gadsimta 70. gadiem paplašinoties, joprojām turpina pieaugt starpdisciplinārie un intertekstuālie pētījumi, kuros atmiņa iegūst jauna aspekta vai kontekstuālas perspektīvas ievirzi tradicionālās zinātnes nozarēs, kāda ir arī literatūras teorija un vēsture. Blakus Morisa Halbvaksa 20. gadsimta 20. gados iedibinātajam kolektīvās atmiņas jēdzienam mūsdienu akadēmiskā pētniecība pievērš uzmanību kultūras, vēstures, sociālo procesu, mākslas, literārās un citiem atmiņu veidiem. Tādējādi individuālās atmiņas pārsvarā psiholoģiskais aspekts, ko mūsdienās padziļina pētījumi neiroloģijā un citās dabaszinātņu nozarēs, pateicoties Emila Dirkema tradīcijai un Morisa Halbvaksa sekotājiem, tiek modificēts socioloģijas, vēstures, kultūras vēstures un arī literatūrzinātnes pētījumos. Joprojām saglabājas un turpinās Aleidas un Jana Asmanu kultūras atmiņas ierosinātie daudzveidīgie starpdisciplinārie atzari.

Viens no tiem pieder Konstancas Universitātes pētniecei Astridai Erlai, kura pievērsusi uzmanību literārās atmiņas procesam un kopā ar Ansgaru Niningu apkopojusi literārās atmiņas pētījumus krājumā par kultūras atmiņas studijām.¹ Krājumā un mūsdienu pētniecībā samērā vienprātīgi uzsvērts literārās atmiņas dinamiskais raksturs, kā arī tās konstruktīvisms, akcentu nomaiņa apstākļu un pieprasījuma rezultātā. Taču ne tikai. Vienlaikus ar atmiņas mainīgo norisi laikā, atceri un aizmiršanu norādīti atmiņu stabilizējoši faktori.

Par vienu no tiem atzīstams Pjēra Norā iedibinātais atmiņas vietnes (*lieux de memoire*) jēdziens. Nemainīgā pagātne saglabāta mainīgās tagadnes, cita laika un konteksta ietvarā pastāvošās atmiņas vietnēs (dokumentos, muzejos, monumentos, celtnēs, literāros tekstos utt.), pasargājot no aizmiršanas un noklusējumiem. Francijas pētnieku grupa veidojusi savas valsts vēstures stāstu, pievēršot uzmanību atmiņas vietnēm kopā ar tām piešķirtajām nozīmēm, kurās atklājas atmiņas process, – pagātnes saglabāšana kopā ar tās interpretācijām un modifikāciju. Kā

¹ Erl, A.; Nunning, A. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: De Gruyter, 2010, pp. 301–357. Atsevišķā nodaļā “Literatūra un kultūras atmiņa” iekļauts Renātes Lahmanes raksts par intertekstualitāti, Herberta Grabesa kanona priekšstats, Maksa Saundersa, Birgitas Noimanes un Annas Rignejas raksti par dažādiem literārās atmiņas aspektiem.

norāda Anna Rigneja, “šajā nebeidzamajā procesā pastāvošajām atmiņas vietnēm tiek pievienotas jaunas nozīmes, un tās piedzimst no jauna”.²

Taču atmiņas vietņu, piemēram, rakstnieka manuskriptu, saglabāšana atmiņā daudz vairāk par to pasīvu atrašanos bibliotēku, muzeju, arhīvu plauktos ir atkarīga no aktīvas lietošanas un iesaistes darbībā. Kā Anna Rigneja uzsver rakstā par atcerēšanās dinamiku, kolektīvā atmiņa salīdzināma ar peldētāju, kuram pastāvīgi jāizdara kustības, lai noturētos virs ūdens.³ Atmiņas vietnes ir tikai zīme, atgādinājums par personu, notikumu, norisi. Tā iekļaujama dzīvajos tagadnes notikumos, darbībās, iesaistāma interpretācijā un lietošanā. Tādējādi investētās nozīmes pat monumentā nepaliek nemainīgas, kaut gan pieminekļi šķiet paliekoši un mūžīgi.⁴

Anna Rigneja min piecas iespējas, kā literatūra spēj dzīvot kultūras atmiņā:

- 1) kā retranslācijas stacija (*relay station*), kad pārveidojas vai tiek atņemtas daiļdarbu iepriekšējās nozīmes un ienāk jaunas, ļaujot tām cirkulēt;
- 2) stabilizējot, pārvēršot par atskaites punktu, kanonizējot, literārie darbi un to idejas kļūst par kolektīvās atmiņas sastāvdaļu;
- 3) literārie teksti darbojas kā katalizatori, pātrinot jaunu ideju ienākšanu kultūras un sociālajā apkaimē, izraisot diskusijas par notikumiem, kuri attēloti daiļdarbos;
- 4) paši teksti un to autori kļūst par atceres objektiem citos mākslas veidos un darbos (*remakes*);
- 5) kā kalibratori/graduētāji kritiskai refleksijai par iepriekšējām atmiņas praksēm, tās pārskatot.⁵

Minētie veidi kā literārie teksti spēj dzīvot kultūras un kolektīvajā atmiņā, ļauj daudzpusīgāk iepazīt un strukturēt arī Eduarda Veidenbauma atmiņas procesu. Dinamiskajā literārās un kultūras atmiņas norisē piešķirtās nozīmes pilda iepriekš minētās retranslācijas stacijas (*relay station*) funkcijas, kurā teksti tiek enerģētiski no jauna uzlādēti, intertekstualizēti, dažreiz iegūstot pretēju nozīmi normatīvas inversijas rezultātā.

Dzīves noslēgums 1892. gada 12. maijā ir sākums Eduarda Veidenbauma dzīves turpinājumam literārā un kolektīvā sociālajā atmiņā. To ievada īsa ziņa par Eduarda Veidenbauma bērnu norisi 1892. gada 22. maija “Dienas Lapā”, kurai seko studiju biedra Kārļa Kasparsona nekrologs tajā pašā laikrakstā 1892. gada 16. jūnijā. Tajā sniegta biogrāfijas liecības, kā arī veikti pirmie viņa personības un dzejas vērtējumi. Uzsvērta “prātniecības lirika”, “dedzīga daba”, spriedumu patstāvība, autoritāšu nicinājums, cīņa pret “tumsonību un varmācību”.⁶ Par atmiņas sākuma uzdevumu atzīstama viņa piemiņas vietņu – rokrakstu, tekstu, dzīvo atmiņu – savākšana. Kā par to poētiski raksta Līvija Volkova, “mākslu, kas

² Rigney, A. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. In: Erl, A.; Nunning, A. *A Companion to Cultural Memory Studies*, p. 346.

³ Turpat, p. 345.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat, pp. 350–352.

⁶ Siguldiētis, K. [Kārlis Kasparsons]. Eduards Veidenbaums. *Dienas Lapa*, 1892, Nr. 134, 16. jūn., 1.–2. lpp.

bija dzimusi no tautas sāpēm un kauna, no tautas spīts un lepnuma, pati tauta arī uzņēmās sargāt”.⁷ Pāris publikācijas ar Horācija atdzejojumiem viņa dzīves laikā, publicistika, nepilns simts dzejoļu kopā ar tulkojumiem⁸ ir mantojums, ar kuru sākas tekstu interpretācija un lietojums. Literārajā atmiņā iekļaujamas kritikas, literatūras vēstures grāmatas, enciklopēdijas, vārdnīcas un citi uzziņas materiāli. Simtgadīgās atmiņas procesā bez minēto tekstu daudzveidīgajām interpretācijām liela loma ir funkcionālajai atmiņai, kas iziet viņpus šauriem literārās atmiņas tekstu rāmjiem un pastāv lietojumā ar piemiņas pasākumiem, skolu programmām, dzejnieka vārdā nosaukto prēmiju piešķiršanu,⁹ muzeja apmeklējumiem utt. Atmiņa un piemiņa saglabāta pieminekļos, ielu, skolu, iestāžu nosaukumos. To uztur iekļaušana citu rakstnieku tekstos (Rainis, Māris Čaklais, Knuts Skujenieks un daudzi citi) un mākslas veidos – mūzikā, teātrī, romānos, glezniecībā utt. Komunikācijas tehnoloģiju laikmetā atmiņas saglabāšanu palīdz funkcionāli atjaunināt un saglabāt pārrakstījumi citos žanros, no kuriem efektīvākais ir kino, mūzika, telefilmis. Spilgta Eduarda Veidenbauma dzejas aktualizācija notiek 1986. gadā ar Jura Kulakova sešu dziesmu cikla teleierakstu, tolaik īpaši populārās Ievas Akurateres izpildījumā.¹⁰ Visbeidzot, atmiņa saglabājas “tautā” folklorizētajos dziesmu tekstos un citējumos.

Literatūrā dažādi atklājas atmiņas paradokss, kuru parasti izsaka ar pagātnes klātbūtni tagadnē. Tā kā atmiņa vienmēr attiecas tikai uz pagātni un to nav iespējams pilnībā iekļaut tagadnē, tā vienmēr paliks neprecīza. Atcerēšanās nemainīgi un nesaraucjami saistāma ar aizmirstānu – gan ar paša Veidenbauma biogrāfijas faktu un tekstu atlasī, gan ar interpretāciju un vērtējumu cirkulāciju, ideju un nozīmju hierarhizāciju un jaunradi re/dekonstrukcijas procesā. Komunikācijas vēlmēm un pieprasījumam mainoties, akcentēts viens, uz laiku atstāts pasīvai klātbūtnei cits Veidenbauma atmiņas saturs.

⁷ Volkova, L. *Eduards Veidenbaums. Problēmas. Risinājumi. Hipotēzes*. Rīga: Liesma, 1979. 12. lpp.

⁸ Egle, R. *Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos*. Grām.: *Eduarda Veidenbauma Raksti*. Cēsis, Rīga: O. Jēpes izdevniecība, 1926. 143. lpp.

⁹ 1967. gadā nodibināta Eduarda Veidenbauma prēmija, ko viņa vārdā nosauktais Cēsu rajona kolhozs piešķīra reizi divos gados “par spilgtu darba cilvēka dzīves atainojumu prozā, dzejā, liroepikā” (*Latvijas padomju enciklopēdija*. 10. sēj. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. 327. lpp.). Šo prēmiju saņēmuši: Regīna Ezera (1970), Ēvalds Vilks, Edgars Kauliņš, Pēteris Bauģis (1972), Imants Ziedonis (1974), Harijs Gulbis (1976), Ēriks Hānbergs (1978), Ārija Elksne (1982), Ilze Indrāne (1984), Māra Svīre (1986). Prēmijas tradīcija mūsdienās turpinās Priekuļu novada Liepas pagastā. Tā piešķirta Guntim Eniņam (2015) un igauņu dzejniekam Contram (2017).

¹⁰ Interesanti, ka ieraksts attiecas uz drūmākajām un skarbākajām dzīves iznīcības vārsēm, nevis padomju mācību grāmatās uzsvērtu revolucionārismu un sociālām dzejas kompozīcijām. Bezcerība, mūžīgais dzīvības rats, kas nepielūdzami rit tālāk, kā arī veltīgā un pārejošā šīs zemes dzīve, pret kuru jānocietinās vienaldzībā, ir savdabīga opozīcija padomju totalitārai ideoloģijai, kura pat sava sabrukuma priekšvakarā turpināja panākumu un optimisma ideoloģijas inerci. Cikls ietvēra “Pēc goda, pēc laimes, pēc slavas”, “Reiz zaļoja jaunība”, “Tumsa un migla” u. c.

Literārais kanons un tā modifikācijas

Pretrunīgajā un nelineārajā procesā pakāpeniski veidojas kultūras un literārais kanons, kura klātbūtne iepazīstama mācību literatūrā, vārdnīcās, enciklopēdijās, konferenču referātos, literatūras vēstures tekstos u. c. Kanons uztverams kā identitātes zīme, atkārtotu pazīmju kopums, kodols, standarts, tradīcija. Literārais kanons kalpo par izziņas instrumentu,¹¹ kura lietojums atvieglo vērtējumu un klasifikāciju. To var saukt par konvencionālu vērtējumu, kurā atklājas rakstnieka identitāte – samērā noturīgu pazīmju kopums, kas to atšķir no citiem. Kanons, tāpat kā atmiņas figūras un nozīmes, ir atvērts lietojumam, interpretācijām, rekonstrukcijai un dekonstrukcijai, jauniem jautājumiem un atbildēm dzīvajā kultūras procesā, taču vienlaikus saglabā relatīvi stabilu “tas pats” nozīmi, kas iekļauta īpašvārdos *Eduards Veidenbaums*. Nozīmes veidojas un pārveidojas mantojuma ceļā, tomēr saglabājas paliekošu nozīmju atkārtojuma inerces paaudžu nomaīnā, kurās atklājas tas pats un cits Veidenbaums. Eduarda Veidenbauma literārās atmiņas un kanona tapšanā un transformācijā saskatāmi vairāki savstarpēji saistīti vēsturiski posmi, kuri ļauj iepazīt daudzveidību un pārmaiņas kanona un nelielās dzeju kopas interpretācijā.¹² To nošķīrumā izmantojams Annas Rignejas raksturojums, proti, ka “nozīme kā tāda nekad nav dota vienreiz uz visiem laikiem, bet ir kaut kas, kas “notiek” atkal un atkal no jauna notikumu, tekstu un citu kultūras procesu apgūvē, turklāt pastāvīgi un vienmēr atšķirīgi. Dinamiskais pavērsiens patlaban ir vairojis interesi par veidu, kādā teksti pāraug komentāros, pretnarātīvos (*counter-narratives*), tulkojumos citās valodās, pielāgoti citiem medijiem vai citiem diskursīviem žanriem un pat iesaistīti atsevišķās individuālās vai grupu akcijās. Pielāgošana, tulkošana, uztvere, piesavināšanās (*appropriation*) tādējādi kļuvušas par atslēgvārdiem, kuri norāda uz mākslas darba īpašo spēku, kas meklējams ne tik daudz pašā darbā, kā tajās kultūras aktivitātēs, ko tas izraisa.”¹³

Atkārtošana, kas ir nenovēršama literatūras vēstures grāmatās un citos tekstos, vienlaikus, kā jau iepriekš norādīts, neizslēdz variantus, nianšes, priekšstatu un tēla transformāciju. Saglabājot kanoniskos priekšstatus, kuri fiksēti atmiņas vietnēs, Veidenbauma teksti ne tikai izraisa jaunus skaidrojumus, bet aktivizē publisko telpu, sociālās kustības, kurās Veidenbauma autoritātei ir nepārprota katalizatora loma. Viņa kanonam ir lietošanas vērtība: teksti nav par katru cenu saglabājami atmiņā tikai kā vēstures notikums, bet joprojām ir pieprasīti lietošanai sadzīvē, politikā, literatūras pētniecībā un sociālo aktivitāšu norisēs. Līdzīgi Raiņa bieži citētajam “pastāvēs, kas pārvērtīsies”, ko izmanto mūsdienu politiķi, ekonomisti, žurnālisti, arī Veidenbauma “virs zemes nav taisnības, dūrei tik spēks” vai “mosties, mosties reiz, svabadais gars” un citi kļuvuši par ikdienas

¹¹ Grabes, H. Cultural Memory and the Literay Canon. In: Erll, A.; Nunning, A. *A Companion to Cultural Memory Studies*, p. 315.

¹² Par to plašāk sk.: Lasmane, S. Eduarda Veidenbauma de/rekonstrukcija latviešu kultūras atmiņā. *Scriptus Manet*. Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu žurnāls, 2017, Nr. 5, 27.–36. lpp.

¹³ Rigney, A. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. In: Erll, A.; Nunning, A. *A Companion to Cultural Memory Studies*, p. 349.

kritiskās domāšanas daļu. No kultūras lauka Veidenbauma “tekstuālie monumenti”, kā tos dēvētu Anna Rigneja,¹⁴ sen pārcēlušies uz publisko telpu, sociālās dzīves un sadzīves lauku, uz nacionālo kultūru, apziņu, pārtapuši par kanonisku protesta un dumpinieciskuma zīmi un notikumu.

Veidenbauma tekstu plašais lietojums norāda uz kanona daudzšķautnību un daudzskaitlību: nepastāv viens un tas pats kanons dažādā lietojumā. Žans Fransuā Botrels, piemēram, nošķir tautas populāro standartu no elitāra, uzsvērdams, ka tautas standarts atšķiras galvenokārt ar literatūras sociālo lietojumu. Tautai ir savi klasiķi un savi varoņi.¹⁵ Veidenbauma kanonu veidojusi gan tauta, gan elitārās kultūras autoritātes (profesionālā literatūras zinātne, kritika un vēsture), gan politisko režīmu un varas struktūras. Kanoniskais dumpinieciskums izmantots dažādās interesēs.

Kanonizācijā, vienalga, tautas, kultūras, politiskās elites vai literatūrzinātnes līmenī, saglabāts viņa tekstu duālais saturs – sociālais un eksistenciālais. Blakus kritiskam sociālo apstākļu tēlojumam pastāv dzīves un nāves refleksija dzejā, kas saukta arī par Trimpus, bohēmas vai anakreontisko dzeju. Vienā vai otrā laikmetā un lietojumā akcentēts viens un noklusēts otrs dzejas saturs. Tā, piemēram, padomju laikā, kad atmiņā vienpusīgi tika izcelts revolucionārais Veidenbaums ar pārliecinošāk vai piesardzīgāk uzsvērtu sociālistisko un marksistisko orientāciju, otra – bohēmas, baudas, nāves poētiska refleksija – tika klusināta, atzīstot par ideoloģiskajam pieprasījumam neatbilstošu. Eksistenciālā dzeja, kas kanoniski vērtēta par pesimistisku, Padomju Latvijas pusgadsimtā oficiāli neiekļāvās ne sociālā protesta, ne marksistiskā revolucionāra optimistiskajā kanonā.

Tā saglabāta tautas lietojumā un kultūrā, kur izmantots gan sociālais, gan eksistenciālais saturs visā Veidenbauma atmiņas procesā – ne tikai sadzīves kultūrā, bet arī maskētai izaicinošai protesta noskaņai padomju laikā. Jau minētajā Jura Kulakova dziesmu ciklā ar Eduarda Veidenbauma vārdiem dzelzceļa un vilciena vizuālais tēls simboliski atgādina par fatālu un traģisku pakļaušanos vilciena dzelžainajam ritmam, kas attiecināms gan uz totalitāro iekārtu un represijām, gan uz individuālās dzīves nenovēršamo ceļu preti nāvei. Duālo saturu vieno dumpinieciskums – gan sociāls protests pret varas patvaļu un netaisnīgumu, gan eksistenciāls protests, kas izpaužas individuālās brīvības izaicinošā manifestā.

Anarhisms Veidenbauma dumpinieciskajā kanonā

Duālais traģisms un dumpinieciskais protests vispirms apzināts un vēstīts acīmredzami netaisnīgajā pretstatā starp “lepno varmāku”, bagāto “izsūcēju” izšķērdībā dzīvoto dzīvi un nabago ļaužu rūpju, ciešanu, trūkuma un pazemojumu pilno eksistenci. Tieslietu studenta identitāte nav maznozīmīgs faktors netaisnīguma apziņas saasinājumā, kam līdz šim pievērsta nepiedodami maza uzmanība viņa

¹⁴ Rigney, A. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. In: Erll, A.; Nunning A. *A Companion to Cultural Memory Studies*, p. 349.

¹⁵ Botrel, J. F. The Popular Canon. *The Modern Language Review*. 2002, Vol. 97, Nr. 4 (Oct.), pp. xxix–xxxix Pieejams: <http://www.jstor.org/stable/3738743> [sk. 27.05.2018.]

pētniecībā. Literāri zinātniskajā biedrībā nolasītie referāti veidoti par profesionālo tiesību tematiku. Gan soda likumu, gan privātpašuma interpretācija “Gabalā iz tautsaimniecības”, ne tikai sociālā taisnīguma dzeja skaidrojami ar tiesību studijām, kā arī kreisās studentu vides klātbūtni.

Vienlaikus teksti atbalso pasaules filozofiju, zinātņi, literatūru, nevis tikai Baltijas studentu dzīves un zemnieciskās Kalāču apkaimes stāstus un tēlus. Pasaules kultūra – Makss Štirners, Pjērs Fransuā Prudons, Heinrihs Heine, Frīdrihs Šillers, Imanuels Kants, Horācijs u. c. kalpo par intertekstu ar vēlmi tikt skaidrībā par individuālo un sociālo dzīvi, tās taisnīguma, brīvības un citām pilnveides iespējām.

Citu kultūru idejas intertekstuāli izmantotas dzejas un publicistikas tekstos, lai atklātu pierastā un neapzinātā, bet nepieņemamā stāvokļa kļedzošo netaisnīgumu. Dumpnieciska ir pati apzināšanās vēlme, aicinot izgaismot un apgaismot “dumjajo galviņu” ciešanu pilnā mūža traģiskumu. Ne mazāk traģiski uztverts cilvēka dzīves pārejošais raksturs un nāves neizbēgamība kopā ar vienīgo iespējamo attieksmi un reakciju – dumpniecisku individuālo brīvību, dzīvojot un vadot iso dzīvi pilnīgākas izvēles un pieredzes meklējumos.

Kas ietekmējis apzinātu individuāli eksistenciāla un sociāla protesta apziņu? Kas to veicinājis idejiski un intertekstuāli? To, ka sociālisma idejas un marksisms 19. gadsimta 80. gadu beigās Rīgā un Tērbatā nebija svešs studentiem, norāda Veidenbauma biogrāfi Edvards Treimanis, Aleksandrs Dauge. Uz viņiem paļaujās Rūdolfis Egle, marksisma un sociālisma orientāciju atstādams un turpinādams savā monogrāfijā “Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos”.¹⁶ Tomēr salīdzinājumā ar padomju totalitārisma revolucionāro standartu gan Edvarda Treimaņa, gan Aleksandra Dauges, gan Rūdolfa Egles atmiņās izteiktas šaubas par marksisma izpratni un nešaubīgu pārliecību. Aleksandrs Dauge savās atmiņās apgalvo, ka Eduards Veidenbaums nav atzinis “ekonomisko materiālismu” un jutis “dziļu organisku antipātiju”, ka ar to itin visu var izskaidrot.¹⁷ Arī Rūdolfis Egle šaubās, vai ekonomiskos apstākļus, kas Kārļa Marksa “Kapitālā” atzīti par galveno nosacītājfaktoru jeb sociālo attiecību pamatu (bāzi), Eduards Veidenbaums varējis pieņemt, ja viņu interesējis cilvēks un viņa brīvība. Atsaukdami uz Treimaņa 1907. gada “Kopotiem rakstiem”, viņš skaidro:

Aiz daudzzinātiem “sociālajiem apstākļiem” nedrīkstam piemirst cilvēka, kura jūtu un domu pasaule, rīcība un saistības padotas daudz citiem imanentiem nosacījumiem. Vēl vairāk: vienīgi cilvēka individuālībai ir absolūta, mūžīga vērtība, tāpēc tai dodama pilnīga brīvība, lai augtu un attīstītos pēc saviem likumiem.¹⁸

¹⁶ Egle, R. Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos, 128.–129. lpp.

¹⁷ Dauge, A. Eduards Veidenbaums. Dauge, A. *Raksti. Kultūras ceļi II*. 2. sēj. Cēsis un Rīga: O. Jēpes izd., 1925. 220. lpp.

¹⁸ Egle, R. Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos, 129. lpp.

Marksisma un sociālisma mācības minētajās biogrāfijās papildinātas ar vairākiem citiem Veidenbauma atzītiem autoriem, kuru vidū viņa dumpinieckā kanona kontekstā uzmanība pievēršama anarhisma vietai atmiņas procesā.

Par anarhisma teorētiķa Maksa Štirnera iespaidu blakus daudziem citiem¹⁹ Rūdolfs Egle paskaidro:

Redzamu vietu Veidenbauma lektūrā ieņem Maksa Štirnera grāmata *Der Einzige und sein Eigentum*. [...] Štirners sludina individuālo anarhismu, personas neaprobežoto brīvību [...] Cilvēcei jāpanāk tādi apstākļi, ka visi varētu būt savā garā un dvēselē lieli. Sabiedrība labosies, ja labosies cilvēki. No sevis jāsāk labot. Katram pašam jātop citādam, pilnīgākam, brīvam, tad arī viss pārveidosies, ko citādi nedos ne valsts, ne sadzīves iekārtas ārējā pārveidība.²⁰

Maksu Štirneru Eduarda Veidenbauma literārajā atmiņā minējis arī Edvards Treimanis, Līvija Volkova un citi, gan neizvēršot to, tāpēc Veidenbauma traģiskā un dumpinieckā kanona kopsakarā uzmanība pievēršama anarhisma intertekstualitātei viņa mantojumā.

“Mosties, mosties reiz, svabadais gars” ir viens no pazīstamākiem un spēcīgākiem Eduarda Veidenbauma dzejoļiem. Ekspresīvs mošanās aicinājums adresēts brīvajam jeb svabadajam garam. Modināšanas mērķis ir visu “kalpības spaidu” noārdīšana. Aktivās darbības saturu veido darbības vārdi ar graušanas un salaušanas saturu, lai no kalpības spaidiem atpestītu cietējus – izkalpinātos, beztiesiskos, savu stāvokli neapzinošos “vienkāršos ļautiņus”. Verdzinātāju un no troņa gāzamo ķēdē vispirms nosaukti garīdznieki un baznīca, seko “kungi, kas lepnībā sēž”, un virkni noslēdz visi valdošo varas slāņu atbalstītāji. Aktivās ārdošās darbības mērķis ir netaisnības un nebrīvības pasaules satricināšanas aicinājums.

Nav grūti šajā dzejas manifestā saskatīt nepārprotamu anarhistiskās domāšanas shēmu. Poētiskais “svabadais gars”, kuram adresēts Eduarda Veidenbauma dzejolis, ir vācu anarhisma teorētiķa Maksa Štirnera darba “Vienīgais un viņa īpašums” jēdziens, ar kuru viņš pasvītrotis sava laikmeta atšķirību no antikās pasaules ar tās nespēju apziņā atbrīvoties no zemes dzīves un priekšmetiskās varas ietekmes salīdzinājumā ar jaunajiem laikiem un Dekartu, kurš cilvēka eksistences būtību saskatījis domāšanā. Antikās pasaules dzīvespriecīgajai filozofijai vācu publicista tekstā pretstatīts no lietu pasaules atbrīvotais brīvais, domājošais gars:

To, kurš sevi jūt kā brīvu garu (*freien Geist*), to nenomāc un nebaida nekas no zemes lietām, jo viņš tās negodā: tā kā viņš nesajūt to smagumu, ir jābūt pietiekami aprobežotam, lai piešķirtu tām nozīmi,

¹⁹ Nosaukti Horācijs, Heine, Šillers, Ibsens, Lasāls, antīkie autori, Fihtes *Bestimmung der Menschen*, Gēte, Belamī *Ein Rückblick aus dem Jahre 2000 auf 1887*, Cicerona *De officiis* (Egle, R. Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos, 130. lpp.). Rūdolfs Egle atsaucas uz piezīmēm par Marka Tullija Cicerona *De officiis* ar norādi uz filozofiju kā labāko zinību, kas “iepriecē un iestiprina krietnībā, to pazīt mācīdama” (turpat).

²⁰ Egle, R. Eduards Veidenbaums dzīvē un darbos, 129. lpp.

no kā acīmredzami izriet, ka viņš nav piesaistīts “mīļajai dzīvei”. Tas, kurš sevi apzinās un darbojas kā brīvais gars (*freier Geist*), tas maz jautā par to, kāpēc viņam tik slikti iet, un nedomā par to, kā dzīvē labāk iekārtoties, lai dzīvotu patiesi brīvi vai ar baudu.²¹

Kas varēja Veidenbaumā raisīt interesi par Bavārijā dzimušo Maksu Štirneru un viņa filozofiju? Visticamāk, tā ir Štirnera izaicinošā, kaislīgi vēstītā un pamatotā brīvības un atbrīvošanās ideja kopā ar protestu pret jebkādu individuālās brīvības ierobežojumu, kas izteikta viņa galvenajā darbā “Vienīgais un viņa īpašums” (1844). Berlīnē studējušais skolotājs un publicists, viens no sava laika ar jaunhēgelismu saistītiem vācu intelektuāļiem šajā darbā pretstatā Kārļa Marksa un marksistu ekonomiskajām materiālās labklājības teorijām pasvītrotis un savdabīgi pamatojis individuāla ego brīvības absolūtās tiesības. Nevis tiekties pēc pilsoniskas, citiem līdzīgas un citu atzītas dzīves, bet atteikties no attiecībām ar pasaules lietām, atmett tās, ļauties savām vēlmēm un alkām, brīvi tapt par sevi pašu, neliekuļojot un nemaskējot savas dabiskās cilvēciskās vēlmes – tāda ir vācu anarhista plašāk pazīstamā darba kaislīgā pamattēma. Brīvā ego vārdā noliegta jebkāda saikne ar pasauli, citiem, jebkāda atkarība, kalpošana, iekļaušanās organizācijā, ideju dzīve, īpaši tā, kas saistīta ar baznīcas un valsts ietekmi. Reliģija ir izmantojusi egoistiskās vēlmes savā labā, solot augstāko labumu debesu valstībā, valsts sola augstāko godu cilvēkam, kurš ir tai lojāls un pilda pilsoņa pienākumu. Pretstatā tam Maksa Štirnera aicinājums uz absolūtu dislojalitāti adresēts brīvajam garam. Ierobežojumus ego brīvībai viņš saredz gan Hēgeļa gara filozofijā, gan iekšējos morālo normu liegumos, kas iekļauti sirdsapziņā. Visās cilvēka aktivitātēs vācu intelektuālis saskata aizplīvurotu, apslēptu egoismu, kurā cilvēks negrib atzities un kuru savā labā izmanto organizācijas un autoritātes, kuras izslēdzamas no anarhistiskā ideāla īstenojuma.

Par vienīgo cilvēka īpašumu atzīts es, vēlmju un gribas pārpilns indivīds. Vienīgais, kas cilvēkam pilnībā un patiesi pieder, tas ir viņa es. Šā vienīgā patiesi atzīstamā īpašuma vārdā filozofs gatavs noliegt citu piešķirto brīvību, bet atzīst un aizstāv tikai paša spēkiem iegūtu neatkarības stāvokli jeb pašatbrīvošanos un sevis pilnveidošanu. Valsts un tās kārtība pakļauj cilvēku, upurējot brīvu patību, to, kas cilvēks patiesi ir, padara to paklausīgu morālai, politiskai, tiesiskai kārtībai un pienākumam. Ne kristietība, ne Hēgeļa gars un absolūtā ideja, ne pilsoņa stāvoklis valstī, kas cilvēkam sniedz augstāko godu, ne arī iekšējās vērtības un normas, kas ierobežo morāli, nekas nedrīkst stāvēt augstāk, pāri pār cilvēka es, kuram, kā jau uzsvērts, piešķirta vienīgā ideālā iespēja būt pašam par savu vienīgo īpašumu un piederēt sev pilnībā. Visur, kur cilvēks spiests kaut kādā veidā atteikties no savām vēlmēm un savas gribas, kurā viņš pakļauts kalpībai un atkarībai, saskatīts īpašuma tiesību apdraudējums uz savu ego un kopā ar to – uz taisnīgumu un brīvību kā augstākajām vērtībām.

Anarhisma shēmā neiederas neviena autoritāte vai svētums, kura ietekme apziņā noliegta jo īpaši:

²¹ Stirner, M. *Der Einzige und sein Eigentum*. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1892, S. 30.

Svētā priekšā izgaist katra spēka apziņa, katra vīrišķība; tā priekšā mēs topam bezspēcīgi un paklausīgi. Un tomēr, nekas nav svēts pats par sevi, bet kļūst svēts tās kanonizācijas (*Heiligsprechung*) dēļ, ko paveicu es pats, mans lēmums, mans spriedums, mana ceļos krišana, proti – mana sirdsapziņa.²²

Sirdsapziņa nozīmē: “Šo es par svētu turu.”²³ Anarhistiskajā apziņā par svētu atzīts tas īpašais, kas katrā, kas vienīgajā, īsteni brīvajā, nevis atbrīvotajā.

Viens no Veidenbauma pazīstamākajiem jēdzieniem brīvais “svabadais gars” tādējādi ir tiešs Maksa Štirnera *freier Geist* tulkojums, ar kuru viņš aicina uz mošanos, uz individuālo brīvību, salaužot “kalpības spaidus”, kuru netrūka ne Vācijā, ne 19. gadsimta beigu Krievijas impērijas sastāvā ietilpstošā latviešu zemnieka un studējošā dzīvē. Tas ir aicinājums apzināties Hēgeļa kunga un verga dialektiku, kuru Štirners, Berlīnes Universitātes students, atšķirībā no Tērbatas tieslietu studenta Veidenbauma nevarēja nezināt, tāpēc pārņēma savā diskursā: kundzība beigsies tad, kad beigsies paklausība. Verdzība nav atkarīga tikai no kunga, bet arī no brīvprātīgas gribas kalpot, savu atkarību neapzinoties. Ne velti Veidenbauma dzejā blakus “tumšo varmāku” satriekšanai atgādinātas “vienkāršo ļautiņu” pašu sev kaltās verdzības ķēdes, neapzinoties tās savās “dumjajās galviņās” un tādējādi tikai paildzinot savu atkarības, rūpju un ciešanu mūžu.

Ar riskanti izaicinošo individuālā ego manifestu vācu anarhists neaicina uz sociālu atbrīvošanos un revolūciju. Viņpus vienīgā un viņa īpašuma viņu neinteresē politiskā un sociālā masu atbrīvošana, kas raksturīga 19. gadsimta Eiropai ar tās emancipācijas idejām. Pēdējo piedāvā un mēģina pārvērst praktiskā darbībā krievu anarhisti Mihails Bakuņins un Pjotrs Kropotkins. Bakuņina mūža beigās uzrakstītais “Valstiskums un anarhija” (1872) arī uzsver brīvību, taču valstij un tās organizācijai nepakļautu, pašas tautas sociālā revolūcijā iegūtu atbrīvošanos no militāras un agresīvas imperiālistiskas valsts varas. Valsts atzīta par agresīvu militāru organizāciju, spēcīgu varu, kurai tādai pienākas būt, lai tā netiktu pakļauta un uzvarēta. Tāpēc tikai vispasaules revolūcija var atbrīvot no ekspluatācijas un valsts, un tas jāpaveic darbībā, kuru Bakuņins vērtējis augstāk par visu. Arī Pjotrs Kropotkins raksta par atbrīvošanu no kopienas un valsts, lai iegūtu individuālu pašapliecināšanos.

Anarhisms atzīstams par radikālu individuālās un sociālās brīvības ideoloģiju. Tās saturs – autoritātes un organizācijas (valsts) kritika, dislojalitāte pret jebkuru organizāciju – baznīcu, valsti, ideju, normu –, kas neļauj pilnībā pašattīstīties un pašapliecināties. Anarhismā dominē cīņas un tūlītējas darbības atzišana, pašvadišana, pašuzlabošana, lai izvairītos no varas attiecībām.²⁴ Par galvenajām vērtībām atzīta brīvība un taisnīgums, kas caurvij arī latviešu studenta Veidenbauma atstātos tekstus. Atšķirībā no Štirnera individuālisma Veidenbaumu, kā

²² Stirner, M. *Der Einzige und sein Eigentum*, S. 87.

²³ Turpat.

²⁴ *The Bloomsbury Companion to Anarchism*. Ed. R. Kinna. London, New York: Bloomsbury, 2012.

to uzsvēris Dauge, vadījis “dziļš sociāls žēlums” un līdzcietība pret “verdžības pinēkļos” saistītajiem.²⁵

Par anarhisma intertekstualitāti liecina arī Veidenbauma agrīnais rokraksts, kas publicēts ar nosaukumu “Gabals iz tautsaimniecības”. Tajā nepārprotami gan satura, gan izteiksmes veidā – uzrunā lasītājiem – atbalsojas franču anarhisma iedibinātāja Prudona uzskati un idejas.

Pjērs Žozefs Prudons darbā “Kas ir īpašums?” ne mazāk kaislīgi par Maksa Štirnera brīvā gara ideju aizstāv patiesības teikšanu par privātīpašuma rašanos un tā netaisnīgumu. Paļaudamies uz 19. gadsimta pozitīvismu ar tā faktu un pamatojuma prasībām, Prudons sevi nosauc par taisnīguma un patiesības meklētāju un sola bez bailēm atklāt patiesību par privātīpašuma izcelšanos, vairākkārt uzsverot: tikai ar vardarbīgu sagrābšanu, ar zagšanu var kļūt par privātīpašnieku. Īpašums un zagšana ir sinonīmi: “Katrs cilvēks savā sirdī, es saku, ir šīs patiesības liecinieks; vajag tikai padarīt šo patiesību ikvienam saprotamu.”²⁶

Līdzīgi Prudonam, Veidenbaums skaidro savam latviešu lasītājam, ka tās zemes sagrābšana, kas sākotnēji piederēja visiem, ir ļaundarība, un netaisnīgas rentes prasīšana par to no zemnieka ir ļaundara darbs:

Tātad muižnieks var gan aizdzīt ļaudis no savas zemes, var gan pēdējos iegrūst bada nāvē un tādā vīzē var gan palikt par ļaundari, bet netiks no muļķajiem ļaudīm par tādu atzīts [...]. Bet šis muižnieks, kurš katru brīdi var palikt par ļaundari un kurš atņem zemniekam zemi un pēc tam atkal dod zemniekam zemi priekš lietošanas par zināmu atmaksu jeb renti, tiešām arī ir ļaundaris.²⁷

Gan Prudona, gan Veidenbauma nolūks ir palīdzēt “vienkāršajiem ļautiņiem” apzināties savu stāvokli un nekaunīgi piesavinātās īpašuma tiesības. Izskan Veidenbauma anarhistiskais aicinājums uz atbrīvošanos, sekojot britu pašorganizācijas un arodbiedrību kustības (anarhosindikālisms) pieredzei.

Kaut kas kritiski un anarhistiski uztvertajā sociālajā atmosfērā 19. gadsimta pašā izskaņā stimulēja iztēli par to, kāda izskatīsies dzīve nākamajā gadsimtā. Robežas – jaunas simtgades – tuvošanās, iespējams, ir viens no iztēles un ziņkāres veicinātājiem. Tās rezultāts ir daudzās vīzijas par to, kāda būs nākotnes sabiedrība. Dažreiz iedvesmu veidot utopijas un nākotnes paredzējumus piedēvē Edvarda Belamī 1888. gada anarhistiskajam darbam “Atskatoties atpakaļ no 2000. uz 1887. gadu”, kuram drīz sekojušas veselas četrdesmit sešas utopijas un daudzi Belamī klubi jau līdz 1900. gadam ASV un Eiropā.²⁸ Utopijas un mesijas sākumu Belamī darba ievadā Erihs Fromms saskata Vecajā Derībā ar cilvēka padzišanu no paradīzes: “Viņa (cilvēka – S. L.) nepaklausības akts ir viņa pirmais

²⁵ Dauge, A. Eduards Veidenbaums, 212. lpp.

²⁶ Proudhon, P.-J. What is Property? 1840. Pieejams: <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/proudhon/property/> [sk. 24.10.2017.]

²⁷ Veidenbaums, E. *Kopotī raksti divos sējumos*. 2. sēj. Rīga: LVI, 1961. 18.–20. lpp.

²⁸ Fromm, E. Introduction. In: Bellamy, E. *Looking Backward 2000–1887*. New York, Ontario, Peguin Books, 1960, p. v.

brīvības akts.”²⁹ Arī uz anarhistisko Belamija resp. Belamī utopiju norādījis Egle jau minētajā Veidenbauma intelektuālo avotu sarakstā.

Nebūtu pareizi atzīt Veidenbaumu par izteiktu anarhistu. Pats izvēlētais studiju virziens – jurisprudences ar likumu un valstiskas organizācijas atzišanu – it kā atrodas pretrunā ar to. Taču nav noliedzama lasīto anarhistu darbu un ideju intertekstuālā ietekme, kas saglabājama Veidenbauma dumpinieckā kanona kopsakarā. Sakāpinātai taisnīguma izjūtai kopā ar tiesībām uz brīvību, abām šim anarhisma vērtībām, ir būtiska nozīme Veidenbauma kritiskās un izaicinošās protesta atmiņas saglabāšanā.

Pārāk agra ir Veidenbauma aiziešana mūžībā, lai atzītu nepilnus divdesmit piecus gadus vecu studentu par nobriedušu kādas idejas sekotāju. Veltīgi meklēt tekstos pārlicinoši marksistisku, liberālu vai anarhistisku domāšanu, tāpat kā nav iespējams pierakstīt kādu vienu noteiktu literatūras virzienu viņa dzejai un meklēt tajā romantismu, reālismu vai ekspresionismu. Taisnīguma un brīvības izjūtu vairāk par citām pastiprināja jaunības, Rīgas un Tērbatas intelektuālās studentu vides, Kalāču darba un rūpju dzīves vērojumi un topoša jurista asā taisnīguma izjūta kopā ar protestu pret tās nepiepildījumu.

Brīvību un taisnīgumu var atzīt par Veidenbauma dumpinieckā kanona vienojošu pamatievirzi, taču tas neizslēdz jaunu interpretāciju meklējumus un papildinājumus turpmākajā atmiņas procesā. Ņemot vērā literārajā atmiņā uzsvērto Veidenbauma īstumu, patiesumu, atmiņā ir saglabājama viņa atzišanās, kas izteikta vēstulē Edvardam Treimanim:

Velns lai parauj, cik pārāk garlaicīga tā pasaule ir, gudro, cik gudrodams, nekāda mērķa nevar atrast dzīvei, visi ideāli, tuvāk apskatot, izrādās no tāriem izēsti, un galu galā tev jāpaliek vai nu lopam, kas nekā nedomā cita kā tik par ēšanu, jeb pesimistam.³⁰

The unfinished canon of Eduards Veidenbaums in literary memory

Skaidrīte Lasmane

Combining the theory of literary memory with the site-of-memory concept (*a lieu de mémoire*) established in France, the article examines the memory process of the 19th century Latvian poet Eduards Veidenbaums. This memory process reveals both the fears induced by the elite power, which lead to silence and concealment or ideological rewriting, and the demand, encouragement and protest that creatively and effectively integrate Veidenbaums into the memory of Latvian culture. The article pays attention to the manifestations of literary

²⁹ Fromm, E. Introduction. In: Bellamy, E. *Looking Backward 2000–1887*. New York, Ontario, Penguin Books, 1960, p. vii.

³⁰ Vēstule Edvardam Treimanim 1890. gada 5. jūlijā. Grām.: *Eduarda Veidenbauma Raksti*, 672. lpp.

memory in literary history books, memories, fiction, music and other memory sites, where the role of Eduards Veidenbaums was constructed, deconstructed and reconstructed, as political power and ideologies changed. Eduards Veidenbaums's memorialisation retains the same few facts of his short life, but their interpretation, evaluations, concealments, glorifications, and other attitudes that accompany and form the poet's image in the memory process are controversial and conflicting in their diversity. The fusion of facts, opinions and interpretations has formed the contradictory and still unfinished literary canon of Eduards Veidenbaums, which is dominated by the identity of an independently thinking and gifted poet and protester. The article illustrates that the memory process includes the presence of anarchism, which so far has remained unnoticed in the canon. The possible influence of the German intellectual Max Stirner and the founder of French anarchism Pierre-Joseph Proudhon is analysed as well. The intertextuality of anarchism is evidenced by Veidenbaums's early writing, published under the title *On National Economy*, which echoes Proudhon's views and ideas about the injustice of private property in terms of content and form. One of Eduards Veidenbaums's best-known concepts, the "free spirit", is a direct translation of Max Stirner's *freier Geist*, which calls for awakening, individual freedom and breaking the "pressure of servitude". It was crucial both in Germany and in the life of a Latvian farmer and poet studying in Dorpat at the end of the 19th century. Freedom and justice can be recognized as a unifying guiding principle of the Veidenbaums rebellious canon, but this does not preclude the search for new interpretations and additions to the subsequent memory process.

Keywords: literary memory, memory sites, memory construction, memory process, literary canon, anarchism.